

ŞEYH RIZA TALABANI'NİN TÜRKÇE ŞİİRLERİNDE SOSYAL VE SİYASİ HİCİV¹

SALİH UÇAK*

*“ İstese eyler sitâyîş istese eyler hecâ
Laubalidir Rıza'nın meşreb-i rindânesi”*

Şeyh Rıza Talabani

Şeyh Rıza Talabani, 19.yüzyıl ortaları ile 20.yüzyıl (1831-1910) başlarında Kerkük bölgesinde yaşamış hiciv ustası Kürt bir şairdir. Osmanlı'nın son dönemine denk gelen yaşam serüveninde belki de dönemden kaynaklanan sebeplerden ifrat ve tefrit derecesinde hicve önem vermiş, dört dilde (Türkçe, Kürtçe, Arapça, Farsça) yazdığı şiirlerinde nerdeyse hicvetmediği kimse kalmamıştır. Şair, dönemin Nef'îsi diyebileceğimiz bir kimlik ve kişilikle karşımıza çıkar.

Şairin II. Abdülhamit döneminde bir süre İstanbul'a geldiği, Yıldız Sarayı'nda konuk edildiği, özellikle Yusuf Kamil Paşa tarafından himaye edildiği bilinmektedir. Dönemin ünlü şairlerinden Namık Kemal ile tanıştığı ve şiir sohbetleri yaptığı, ondan etkilendiği de söylenmektedir. Epigraftaki beyitten de anlaşılacağı üzere Şeyh Rıza Talabani, oldukça renkli bir kişiliğe sahiptir. O, tam bir heccavidir. Kendisine bağlanan maaşı geciktiren Defterdar'dan Sultan'a varıncaya kadar herkes kaleminden nasibini almıştır. Şeyh Rıza Talabani, Osmanlının en zor ve en sorunlu dönemi olarak bilinen Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar olan döneme şahit olmuştur. Dolayısıyla o dönemde vilayetlere atanan paşalar, valiler, defterdarlar, muhasipler, hâkimler gibi devlet adamlarıyla doğrudan teması olan şair; bozulan, yolunda gitmeyen, göze hoş gelmeyen her ne varsa onu hicvetmeyi kendine görev bilmıştır. Sövgü derecesinde, aşırı denebilecek sözleri kullanmakta çekinmez. Sivri dili, pervasızlığı onu çağdaşlarından ayıran en önemli özelliğidir. Bu çalışmada, Şeyh Rıza Talabani'nin Türkçe şiirlerindeki sosyal ve siyasi hicivlerine bakmaya, onları kategorize ederek irdelemeye çalışacağız.

¹ Bu yazı, TTK tarafından 09-10 Ocak 2014 tarihinde Ankara'da yapılan “Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu”nda bildiri olarak sunulmuş daha sonra TTK yayınları arasında yayımlanmıştır. “Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu”, C.3 Sayfa 157-164, Nisan 2014, Ankara

* Okutman, Erbil Selahaddin Üniversitesi, Diller Fakültesi, Türk Dili Bölümü (TC Erbil Başkonsolosluğu) IRAK, salihucak21@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Şeyh Rıza Talabani, Hiciv, Türkçe Şiirler.

1. Giriş

Hiciv, eski bir edebi alışkanlık olarak nazım ve nesirde yer alan önemli bir sanat faaliyetidir. Toplumsal değerler, sosyal ve siyasi konular hemen her dönem edebiyatta genişçe yer bulmuş, sanatçılar hassasiyetlerine göre eserlerinde bu konulara eğilmişlerdir. Siyasal bozukluklar, zulüm, ahlaki çöküntü, yozlaşma, ekonomik buhranlar şairler için işlenecek mizah ve hiciv konularıdır.

Sanatçılar, zaman zaman toplumu uyarmak, haberdar etmek, aldananları ve cahilleri gaflet uykusundan uyandırmak için ironik anlatıma, hicve ve mizaha başvururlar. Hak, hukuk ve adalet gibi konularda çoğunlukla otorite sahiplerini alaya alarak toplumun gerçekleri görmesi noktasında öncülük ederler.

Edebiyatta, satire, heca, eleştiri, tenkit gibi terimlerle ifade edilen “hiciv” bağımsız bir şiiri türü olarak da ele alınabilir. Sorumluluk makamında bulunup gereği gibi davranmayan yöneticileri ifşa etmek suretiyle onları dile düşürmek, iğnelemek, alaya almak, aşağılamak şairler için oldukça önemli bir vazifedir. Toplum rehberi olarak sanatçı, tıpkı Nef’i gibi bunu canı pahasına yapar.

Hemen her şair, edebi anlayışına göre hicve başvurur. Ancak “heccav” olmak, her şaire nasip olmaz. Osmanlı toplumunda hiciv denince ilk akla gelen isim hiç şüphesiz Nef’idir. 17. yüzyılın bu güzide şairi, kendisinden sonra gelen birçok şairi etkiler. İşte bu şairlerden biri de 19. yüzyılın sonunda Kerkük bölgesinde yaşayan Şeyh Rıza Talabani’dir. Şeyh Rıza, Nef’i’den etkilendiğini şiirlerinde dile getirir. Nefi ile Şeyh Rıza arasındaki en önemli fark, Rıza’nın argoya yani sövgüye daha çok yer vermesidir. Hemen her fırsatta gördüğü yanlışları hicvetmiş, sözünü asla sakınmamıştır. Aşağıda Türkçe şiirlerindeki sosyal ve siyasi hicivlerin bir kısmı verilmiştir.

2. Siyasi Hicivleri: Politik Ortam / Bürokratik Eleştiri

Sanatçı-siyasetçi ilişkileri tarih boyunca inişli çıkışlıdır Şeyh Rıza’nın hiciv konusunda diğer şairlerden ayrılan en önemli özelliği, hiçbir zorunluluk yokken hicve başvurmasıdır. Hiciv, onda bir üslup özelliğidir.. Şairin sitayişleri ile koruma ve kollama, hicivleri ile de sürgünler, zorluklar yaşadığı muhakkaktır. Şeyh Rıza, Kanun-ı Esasi’nin ilanından sonra kaleme sarılır ve der:

Bîçare adalet ki yıkılmıştı binası

Birden içine s...çtı Kanûn-i Esasî

Kanûn-i ilahî var iken yani Şeriat

Kanûn hezeyândır çı siyasî çı esasi²(s.188)

² Şiirler, Ata Terzibaşı’nın Şeyh Rıza Kerkuki, Araspress, Erbil, 2011, adlı eserinden alınmıştır. Sayfalar parantezle gösterilmiştir.

İlahi kanun yani şerri hükümler dışında kanun tanımayan şair, bunu bir “hezeyan” olarak değerlendiriyor. Dönemin politik yapısı dikkate alındığında yönetimin Kanun-ı Esasi’yi ilan etme sebebi, çekilen zorluklar ile devletin uzak bir coğrafyasında buna gösterilen tepki ilginç bir tarihi vak’a olarak kayıtlara geçmektedir. Başka bir yerde benzer bir ifade ile şöyle der Rıza:

*Diyanet müzmañil, devlet bozuk, millet perişandır
Sebebi tahkîr-i dîn; te’sîs-i kanun, terk-i Kur’ân’dır (s.189).*

Genel bir eleştiri gibi görünse de özelde değişen sosyal ve siyasi anlayışı hedef aldığı ortadadır. Kur’anı terkederek, hukuku tesis edemeyen yönetim hicvedilmektedir. Şeyh Rıza’nın başı Osmanlı’nın bürokrasisiyle derttedir. Irak bölgesine gönderilen vali, defterdar ve naiblerle sürekli takışmış hemen hepsine hicviye yazmıştır.

Musul’a vali olarak atanan ve yaşı epeyce ilerlemiş olan Arif Paşa için hem idareyi hem de valiyi hicveder:

*Yaşı yüzden müteceviz ne ider bir vali
İşte bundan bozulur memleketin hali
Mülk ihyasına bir meyiti eyler memur
Aferin kuvve-i idrakine bab-ı âli (s. 82)*

Başka bir Musul valisini yererken şöyle diyor:

*Babîali’den çıkan valilere yoktur sözüm
Böyle bir b.k vali ancak bab-ı safilden çıkar (s.54)*

Yine Musul ve Kerkük’te insanlara zulmeden Süleyman Nazif’e ilişkin şu yergisi dikkate değerdir:

*Kerkük oldu vilayet,
Süleyman ona vali,
Veyl, size ahali!...*

Osmanlı döneminde kullanılan “*emn ü asayiş berkemaldır*” ibaresini alaya alan, Şeyh Rıza kızarak şu beyti yazar:

*Katl ü nehb-i eşkıyadan millet oldu paymal
Emn ü asayiş yine elhamdülillah berkemal.(s.110)*

Raif Paşa’nın yaptıklarını padişaha şikâyet etmek için şiir yazan şair, daha şiirin başında kalemin dehşetten çatladığı söyleyecektir:

Kalem aldım yazayım şaha şikâyet-nâme

Dehşet-i vaki 'adan çatladı nevk-i hâme ... (s.92)

Başka bir yerde valilerin kötü olmasına sebep olarak Osmanlı Sarayı'nı görür. *Balık baştan kokar* atasözünü beytin ikinci mısraı şeklinde kullanarak der:

Bu enva '-ı fesâdun ba 'isi zannetme vâlidir

Balık başdan kokar, darbu 'l-mesel, ma 'lûm-ı 'alîdir (s.76)

Devrinin önemli simalarından olan Paçacızade'yi yerden yere vurur. Bir beddua şeklinde şunları kaleme alır:

Kör olsun gözleri dara dayansun Paçacızade

Yarılsun taşla başı nara yansun Paçacızade

Düşüp yerden yere hara boyansun Paçacızade (s. 166)

Hiciv konusunda ifrat ve tefrit derecesinde bulunan Rıza, Sultan Abdülhamit'i yermekten geri durmamıştır. Aşağıda örneklenen beyitte lanet okuyacak kadar ileri gittiği görülmektedir.

Düşmana karşı kedi, millete karşı aslan

La'netullah-i 'âl-i hazret-i hâzâ Sultan (s. 74)

Kürt dilinin hiciv mimarı olarak nitelendirilen Rıza, bazı şiirlerinde Sultan Abdülhamit'i övdüğü de görülmektedir. Kendisinden sonra hiciv yazan Kürt şairler, Şeyh Rıza'dan etkilenmiştir. Onun sivri dili, onlar için temel oluşturduğu söylenebilir.

Maaşını geciktiren defterdara tehditkâr bir hiciv yazar. İşi uzatması halinde kimin zararlı çıkacağını net bir şekilde dile getirir:

Namus arayan kimse hecadan hazer eyler

Şairler ile hoş geçinen def-i şer eyler

Bir faide vermez sana tehir-i maaşın

Ey mâni-i rızkım, görelim kim zarar eyler

3. Din Kurumu: Tekke ve Tarikat Eleştirisi

Kadirî tarikatının şeyhlerinden olan Rıza, din adamlarının iki yüzlülüğünü, din ve tarikat adına yapılan yanlış ve hataları affetmez; şeyhleri, derviş ve sofileri yererken yine sövgü derecesinde sözler sarfeder: Kadirî tekkesinin başında bulunan Şeyh Bakî'yi hicvettiği beyitte tevriye sanatı ile ince göndermelerde bulunur:

Bu tekke kimin tekkesidir şeyhi /de var mı?

Ser halka- i zikrinde gezen halife/si kimdir? (s. 59)

Şeyh Bakî ile yıldızı pek barışmayan Rıza, onu hivecederken Nef'i ile Vezir Tahir Efendi arasındaki meşhur rübaiye benzer söyleyişle üstadını yad etmiş olur. Bir anlamda Tahir ile Baki yer değiştirmiş olur:

*Her hususda beni ta'dil eylemez Allahım
Atımı öldürdü ama eşeğim Bakîdir. (s.193)*

O dönemde Kerkük'te mevlevî tekkesinde postnişin olan Hayri Dede'ye Hümeze süresinin son ayetine atıfta bulunarak cehennem ateşini hatırlatır ve onu şöyle hicveder:

*Başında bir uzun külah karşıma geldi bir dede
Yadıma düştü ayet " fi amadin mümeddede" (s.192)*

Nakşibendi tarikatı ile Kadiri tarikatlarının tekkelerini karşılaştırır ve bağlı olduğu tekkeyi öne çıkarır:

*Köşelerde Nakşibendiler gibi saklanmaz
Kadiriler tekkesi aslan gibi meydandadır. (s.210)*

Kendisi şiirde ve edebiyatta sivrilirken, dinde ve tarikatta öne çıkan ağabeyi Şeyh Mehmed Ali' yi de yermekten geri durmaz:

*Hazret-i Şeyh-i şerifin pek garib mutadı var
Zulme yoktur meyli amma zâlîme imdadı var. (s.72)*

Görüldüğü gibi Rıza, gördüğü yanlış, hatayı kim olursa olsun yermekten geri durmaz. Dini hayat ile ilgili olarak yukarıya aldığımız birkaç örnek bunun ispatıdır. O, kalemini sakınmaz. Hiciv, onun için bir bakıma var olma savaşıdır. Dini hassasiyete sahip olduğunu söyleyen de kendisidir:

*Mal ve şöhrete sahip değilsen üzülme Rıza!
Zira İmam Rıza'nın adıyla anılman yetiyor sana*

4.Sosyal Eleştiriler

Siyasi konular kadar, sosyal konularda da hicve yer veren şair Rıza, özellikle yozlaşan adet ve gelenekler ile ahlaki çöküntüyü konu edinir. Fitne sebebi olan kadınlar ve çingeneler de Rıza'nın dilinden nasibini alır. İlk tespit geneldir ve şöyle der:

*Mutedil gitmez havası geh soğuktur geh sıcak
Muvafıkdır mizacı ehline benzer Irak (s.15)*

Devrinde yaşayan insanları beğenmeyen Rıza, insan kişiliğinin ve ahlaki yapısının bozulduğuna inanır. Bunu şöyle ifade eder:

*İnsanı kâmil aramak bu zamanda
Namus aramak gibidir kahpehanede (s. 189)*

Bağdat'a göç eden çingenelerle ilgili olarak şair, rahatsızlığını dile getirir. Tarihi Bağdat şehrinin bunların göçüyle yozlaştığını düşünür:

*Vatandan eylemişler bir takım çingeneler hicret
Gelüp Bağdad'a berbad etmişler namusu Bağdad'ı. (s. 187)*

İffetsiz kadınlar, Şeyh Rıza'nın şiirine konu olmuş sövgülü sözlerle onları yermiştir.

*Bakmıyor hüsn ü cemale pudradan badanadır
Ettiği naz u niyazın cümlesi hizanadır
Bak ne kurnaz bir acuzdur âlemi iğfal eder
Hâlbuki kamburı çıkmış küpe-i kâr hanedir
Genç iken gayet s...şmiş her biri bir çeyreğe (s. 186)*

Şeyh Rıza, Muvakkit-zade Pertev'in "Bezm o bezm, ahhâb o ahhâb, işret o işret değil / Mey o mey, sakî o sakî, hâlet o hâlet değı"l beytini kendi mizacına uygun değiştirerek şöyle der:

*Mey o mey, sakî o sakî, hâlet o hâlet değil
G...t o g...t türkrük o türkrük alet o alet değil*

5. Hak, Adalet: Hukuk Eleştirisi

Kerkük mutasarrıfı Hamza Paşa'nın rüşvet aldığı ile ilgili şiiri oldukça ilginçtir. Küçük bir manzum hikâye şeklinde kaleme alınan eser, yaşananları ironik bir tarzda gözler önüne sermektedir. Bütün erkânı hicvedip, yaptıklarını ifşa eder:

*“Haberin var mı alınmış, ne alınmış? Rüşvet
Alınan şey ne imiş? Lira; kim almış? Hey’et
Hey’etin adı nedir? Daire- i Adliye
Anı icad edenin ruhuna yüzbin lânet
Kaç aded lira alınmış acaba? Yüz elli
Lira-i halisa üstünde yazılmış “duribet”
Bilmedik kimler imiş rüşvet alanlar? Heyhat
Gidişinden bilinir hâin-i mülk-ü millet
Biri Müstantik efendi, biri Çingâne reis
Öbürün söyleyemem, söyle babana rahmet
Hazret-i daver-i ekrem Mutasarrıf Paşa
Eşegin başını tut, Hamza’ya geldi nöbet
Otuzun Ragıb alıp, yuttu yirmisin Emin
Yüzünü, söylediğim zat-ı veliyyün-nimet
En büyük hisse bu aldı yine hoşnud değil
Hepsini almadığından çeker ah-ı hasret
Hisse vermek bana da lâzım iken hakk-ı sükut
Vermedi, ağzımı zannetti kapanmış zimmet
Çoğunun adı yazılmıştı bu kumpanyada
Almadı fasık-ı mahrum gibi hiçbir kısmet
Adı defterde, özü haib ü hasir biri ben
Bir de Musul’da olan Vali-i âli himmet
Söyle mafat-ı tedarikte bulunsun yoksa
Anı ibret ederim hicv ile amma ibret
Acaba aldı kumandan dahi bir şey? Haşa!
Var mı dünyada kumandan gibi sahib- iffet” (s.99)*

6. Sonuç

Şeyh Rıza, son dönem Osmanlı devletinin merkezi yönetiminden uzak bir bölgesi olan Kerkük, Musul civarında yaşamış ve hicivleriyle meşhur olmuş şairlerden biridir. Şair, özellikle siyasi ve sosyal hicivleriyle öne çıkmış, şiirleri neredeyse sansürlenmeden okunmayacak derecede sövgü içermektedir. Nef’î’nin etkisinde kalan şair, hicvi bir üslup özelliği olarak kullanmaktadır. Sivri dili, pervasız mizacıyla devrinde ün yapmıştır.

Retorikle var olan sanatçı, her an içinde bulunduğu toplumun dinamiklerine göre bir şeyler yaratmanın, yazmanın eşiğindedir. Sanatçının varoluş alanı olarak dil, çok yönlü bir iletişim meydana getirmektedir. Dilin yakaladığı süreklilik, sanatsal akıcılık, değerler ve değerlendirmelerle beraber toplumun aynası olur.

Bir hiciv üstadı olarak Şeyh Rıza Talabani, toplum normlarına aykırı olanla savaşmış, çevresindekileri yüreklendirmiş, yaratıcı tenkitleri ile alaya aldığı kişi ve kurumları kendi zaman algısına göre yönlendirmiştir.

Kaynaklar:

Ata Terzibaşı, Şeyh Rıza Kerkuki, Araspress, Erbil, (2011)

Şükür Mustafa, Şeyh Rıza Talabani Divanı, Araspress, Erbil, (2010)

Mustafa Armağan, Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı, İstanbul (2006)

İlber Ortaylı, Son İmparatorluk Osmanlı, Timaş Yay. İst. (2006)